

Katedra pomocných věd historických a archivnictví

Základy pomocných věd historických 1

studijní opora pro kombinovanou formu bakalářského studia
studijního programu Archivnictví–historie, specializace Archivnictví

Mgr. Martina Bolom-Kotari, Ph.D.

Hradec Králové

2017

Anotace

Cílem výuky je seznámit posluchače s částí disciplín z okruhu pomocných věd historických. V rámci předmětu Základy pomocných věd historických 1 to budou Paleografie, Diplomatika, Chronologie a Sfragistika. Další pomocněvědné disciplíny budou vyučovány v rámci předmětu Základy pomocných věd historických 2. Posluchači se v rámci přednášek seznámí se základní terminologií používanou v uvedených disciplínách, s vývojem disciplín, s otázkami a problémy, kterým se jednotlivé vědy věnují, s metodami práce, se základní literaturou. V rámci seminářů pak budou procvičovat praktické dovednosti, jejichž osvojení je nutné pro práci historika i archiváře – tj. čtení písemných pramenů v rámci paleografie, převody dat historických pramenů na dnešní způsob datování v rámci chronologie, popis pečeti v rámci sfragistiky, základní rozbor písemností v rámci diplomatiky.

Základní informace o kurzu

- povinný předmět, doporučený **první ročník (zimní semestr)**
- úspěšné absolvování tohoto kurzu je nezbytnou podmínkou pro zápis některých dalších kurzů!, např. jednotlivých pomocných věd historických v dalších ročnících
- počet **kreditů 5**, rozsah výuky **8 hodin přednášek a 4 hodiny semináře** a individuální konzultace
- předmět je ukončen **zkouškou**
- podmínky připuštění ke **zkoušce**:
 - docházka!
 - aktivní účast v seminářích,
 - plnění dílkých úkolů,

Tematický plán kurzu

1. Pomocné vědy historické: vymezení pojmu, okruhu disciplín, představení základní literatury.
2. – 3. Paleografie: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích čtení jednoduchých historických textů. (Vzhledem k omezenému časovému prostoru je schopnost číst a pracovat s písemnými prameny dále rozvíjena v rámci předmětů Historické prameny 1 a Historické prameny 2).
4. – 6. Diplomatika: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích četba a nácvik základních postupů při diplomatické analýze písemností.
7. – 9. Chronologie: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích procvičování převodů dat historických pramenů na dnešní způsob datování.
10. – 12. Sfragistika: seznámení s terminologií, vývojem disciplíny, řešenými otázkami, metodami. V seminářích nácvik popisu pečeti.

Základní literatura

HLAVÁČEK Ivan – KAŠPAR Jaroslav – NOVÝ Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2015 (páté rozšířené vydání).

BLÁHOVÁ Marie, *Historická chronologie*, Praha 2001.

HLEDÍKOVÁ Zdeňka – KAŠPAR Jaroslav – EBELOVÁ Ivana, *Paleografická čítanka*, Praha 2014 (druhé vydání).

Jak postupovat při samostudiu

- **každé téma je strukturováno** na oddíl obecných cílů, studijních materiálů, dílčích úkolů a doplňující literatury
- na **obecné cíle** by si měl být student schopen po dokončení studia tématu odpovědět (tyto otázky také tvoří základ diskuze při závěrečném kolokviu)
- **studijní materiály** představují učební texty poskytující základní orientaci a strukturu probíraných témat, popř. další materiály dostupné ve fondu fakultní Lesákovy knihovny či univerzitní knihovny (vstup do e-katalogu: <http://arl.uhk.cz/arl-hk/cs/vyhledavani/>) nebo jsou pro přihlášené uživatele k dispozici ve složce vyučujícího na webu UHK (<https://www.uhk.cz/cs-CZ/UHK/Header/rozsirene-vyhledavani?lidId=kotlima1>)
- každý studijní materiál je provázen sérií **dílčích úkolů** v podobě konkrétních otázek, jejichž zodpovězení vede k odpovědím na obecné otázky a k celkovému pochopení analyzovaného tématu; vypracované dílčí úkoly jsou podkladem pro připuštění ke zkoušce
- k hlubšímu porozumění problematice a doplnění uváděných učebních textů je ke každému tématu doporučena **doplňující literatura**, která je k dispozici v knihovně či v elektronické podobě

1. Úvod

OBECNÉ CÍLE

1. *Seznámení se strukturou kurzu a požadavky k úspěšnému absolvování kurzu.*
2. *Seznámení se se studijními materiály k předmětu a se způsobem práce s nimi.*
3. *Seznámit se skupinou disciplín nazývaných pomocné vědy historické.*

STUDIJNÍ MATERIÁLY

Zadání dílčích úkolů

- vypracujte vždy na další hodinu zadané úkoly a vyřešte také příslušné úkoly v tomto studijním materiálu.

Pomocné vědy historické

Nazývají se tak disciplíny, které se zkoumají a kriticky hodnotí různé typy historických pramenů. Slovo pomocné není úplně přesné a ani nereflektuje aktuální stav poznání. Jedná se o tradiční název, jehož výhodou je, že zastřešuje více disciplín, je zavedenou značkou, pod kterou si každý vybaví jasný obsah. Nicméně každá z těchto disciplín je i vědou sama o sobě, má svůj předmět zkoumání, své vlastní postupy neboli metody, užívá své specifické pojmosloví – terminologii. Stejně jako jsou tyto disciplíny pomocnými vědami pro historii, dávají historikům do rukou poznatky, na základě kterých tito budují své konstrukce a interpretují minulost, stejně tak může být historie považována za pomocnou vědu všech těchto disciplín.

Pomocné vědy historické jsou dnes oborem výrazně interdisciplinárním, pro svou existenci potřebují poznatky, zkušenosti a postupy řady jiných věd: práva, dějin umění, architektury, chemie, fyziky, biologie aj.

Která disciplíny tedy řadíme mezi pomocné vědy historické? Různí autoři se v přesném výčtu ne vždy shodnou, ale ty níže uvedené k nim řadíme vždy.

Paleografie – je naukou o vzniku, vývoji a typech písma. Do jejího rámce ale spadá také schopnost číst historické texty.

Diplomatika – se zabývá písemnostmi úřední povahy a související agendou v nejširším slova smyslu.

Chronologie – nauka o způsobech měření času. Do jejího rámce spadá také dovednost převádět historická data na aktuálně používaný a srozumitelný způsob datování.

Sfragistika – zabývá se pečeti, jejich vývojem a funkcí v nejširších společenských a kulturních souvislostech.

Epigrafika – nauka o nápisích. Věnuje se typologii nápisů, jejich klasifikaci a analýze.

Heraldika – disciplína, která je oblíbená také „laických“ historiků. Tedy neprofesionálů, kteří mají historii jako koníček. Nauka o znacích/erbech. Jejím

základem je umění blasonu, dovednost správně navrhnout, nakreslit a popsat znak/erb.

Genealogie – nauka o rodových vztazích. Také dnes obecně velmi populární disciplína. Mnoho lidí pátrá po svých předcích. Potřebují k tomu aspoň základní orientaci v dostupných pramenech a schopnost správně jim porozumět.

Kodikologie – zabývá se knihami, zejména středověkými rukopisy, ale reflektuje také tisky, v nejširších společenských a kulturních souvislostech.

Metrologie – nauka o mírách a váhách.

Numismatika – nauka o platidlech.

DÍLČÍ ÚKOLY

1. *Obstarat si základní studijní materiály.*
2. *Prostudovat si podrobnější charakteristiku jednotlivých pomocně vědných disciplín.*
3. *Vzpomenete si na nějaký konkrétní příklad, kdy některá z pomocných věd historických přímo hýbala českou veřejností?*
4. *Setkali se Vy osobně již někdy v praxi s některou z pvh disciplín? Při jaké příležitosti?*

DOPLŇUJÍCÍ LITERATURA

200 let pomocných věd historických na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Praha 1988.

BECK Friedrich – HENNING Eckart, *Die archivalischen Quellen: mit einer Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*, Köln 2003.

BOLOM KOTARI Martina – ZOUHAR Jakub, *Cogito, scribo, spero: Auxiliary Historical Sciences in Central Europe at the Outset of the 21st Century*, Hradec Králové 2012.

MAREČKOVÁ Marie, *Materiály k základům pomocných věd historických*, Brno 1994.

MAREČKOVÁ Marie, *Přehled pomocných věd historických*, Brno 2000.

RAMEŠ Václav, *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, Praha 2005.

2. – 3. Paleografie

OBECNÉ CÍLE

1. Seznámit studenty se základní pomocně vědnou disciplínou.
2. Nastínit základní pojmy.
3. Seznámit studenty v základních obrysech s vývojem písma.

STUDIJNÍ MATERIÁLY

Slovníček základních pojmů užívaných v paleografii

bastarda – typ gotického písma, využívaný především ve 14. a 15. století

duktus písma – způsob psaní jednotlivých písmen (např. kurzíva, polokurzíva)

filigrány (vodoznaky, průsvitky) – značky jednotlivých papíren zanesené do papíru při jeho výrobě

interlineární glosy – vpisky mezi řádky

karolinská minuskula (karolina) – typ listinného a knižního písma využívaný především v 8. – 12. století

německé novogotické písmo (kurent) – typ novogotického kurzivního písma, které se používalo především ve střední Evropě v 16. – 1/2 20. století

ligatury – označení pro spojení dvou písmen

majuskulní písmo – litery mají stejnou výšku a jsou zapsány v systému dvou linek

marginální glosy – označení pro vpisky po stranách textu

minuskulní písmo – litery nemají stejnou výšku a jsou zapsány v systému čtyř linek

modul písma – popisuje vztah výšky a šířky písmena (např. čtvercový modul)

paleografie – název odvozený ze slova *paleo* = starý a řeckého slovesa *grafein* = psát

papyrus – výhonek z rostliny šáchor papyrový, která rostla ve starověku v deltě Nilu – jako psací látka se využíval od 2. st. n. l.

pergamen – upravená zvířecí kůže, která od 4. st. n. l. sloužila jako psací látka

polounciála – pozdně antické a raně středověké písmo

psací látky – látky, na které se psalo (např. dřevěné destičky, papyrus, pergamen, papír atd.)

psací potřeby – nástroje užívané k psaní (např. kovová rydla, rákosová třtina, pera)

retrogradní písmo – označení pro zrcadlově převrácené písmo

sklon písma – určuje, zdali je písmo nakloněné horizontálně nebo vertikálně

skriptoria – klášterní písařské dílny, kde mniši opisovali knihy

unciála – majuskulní latinská abeceda

váha písma – zachycuje sílu tahu a její střídání

Vývoj latinského písma

(název není odvozen od jazyka latiny, ale od prostoru vymezeného latinskou kulturou, tedy ve sféře vlivu Říma)

Latinka:

Má prapůvod v Sémickém kmeni Féničané (Fénická abeceda) – Řekové – Etruskové – Římané – my

Féničané: založili Kartágo, byli to obchodníci, mořeplavci. Jejich abeceda měla 22 znaků (alfa až omega).

Nejstarší doklad latinského písma pochází z 6. - 7. století př. n. l. (Romulův černý kámen – archaická kapitála).

Vývoj směru čtení: nejprve se četlo zprava doleva, pak i střídavý směr čtení (tomuto způsobu se říká *bústropedón*), teprve pak čtení zleva doprava.

Vývoj latinského písma ve starověku:

Kapitála: Nejstarší již plně vyvinuté latinské písmo. Existuje v několika podobách, nejnámějšší je tzv. kvadrální kapitála - nápisové písmo, tesá se do kamene, v knize se píše do čtverce (výška písmena je stejná jako jeho šířka). Rustická kapitála byla pak písmem knižním. Jde o majuskulní – *hůlková* písma, dobře čitelná. Obtíže při čtení činí hlavně způsob zápisu bez oddělování jednotlivých slov – *scriptura continua*.

Starší římská kurzíva: Jedná se již o běžné kurzivní písmo, určené pro běžné záznamy. Je to stále písmo majuskulní, mírně nakloněné, s prvními tendencemi ke spojování písmen. Psalo se na voskové tabulky, papyrus. Další vývojem pak vznikla mladší římská kurzíva, byla už minuskulní.

Unciála: Ještě jeden typ písma, který vznikl ve starověku. Majuskulní se sklonem k minuskulnímu, okrouhlé, úhledné, stalo se vzorem pro další písma (např. písma vzniklá ve středověku na britských ostrovech, karolinu).

Středověký vývoj:

476: zánik Říma. Výrazně klesla gramotnost a počet lidí, kteří uměli číst a psát.

Polounciála: Písmo vzniklé z/vedle unciály. Minuskulní, patrný je i vliv mladší římské kurzívy.

Národní písma: Raně středověká písma, která tvarově navazují na antická, zvláště na římskou kurzívu, ale patrný je také vliv kapitály i unciály.

Patří sem:

- Vizigótské – Španělsko (návaznost na římskou kurzívu)
- Merovejské – Francie (návaznost na mladší římskou kurzívu)
- Langobardské – sever Itálie (návaznost na mladší římskou kurzívu)
- Benevetsko – montekassinské – jih Itálie

Karolína = Karolínská minuskula: Nejdůležitější písmo středověku. Univerzální, rozšířilo se po celé Evropě. Vzniklo v době vlády Karlovců, název je odvozen ze jména slavného císaře Karla Velikého. Nalezneme je jako písmo opisů antických knih, díky působení učenců a vědců se šíří po celé Evropě. Je důležitou součástí fenoménu známého jako karolínská renesance. Používá se až do 12. století.

Gotické písmo: způsob psaní typický pro vrcholný středověk. Jedná se o písmo, pro které je charakteristické několik znaků: lámání dříků, ostré úhly a oblouky, jedná se o písmo těžké, díky způsobu psaní a používaným psacím prostředkům dochází ke střídání silných a tenkých tahů. Typické je také spojování (srůstání) písmen, tzv. Mayerovy ligatury. Pozdní variantou gotického polokurzívního písma je bastarda, dobře čitelné písmo českého pozdního středověku.

Novověký vývoj:

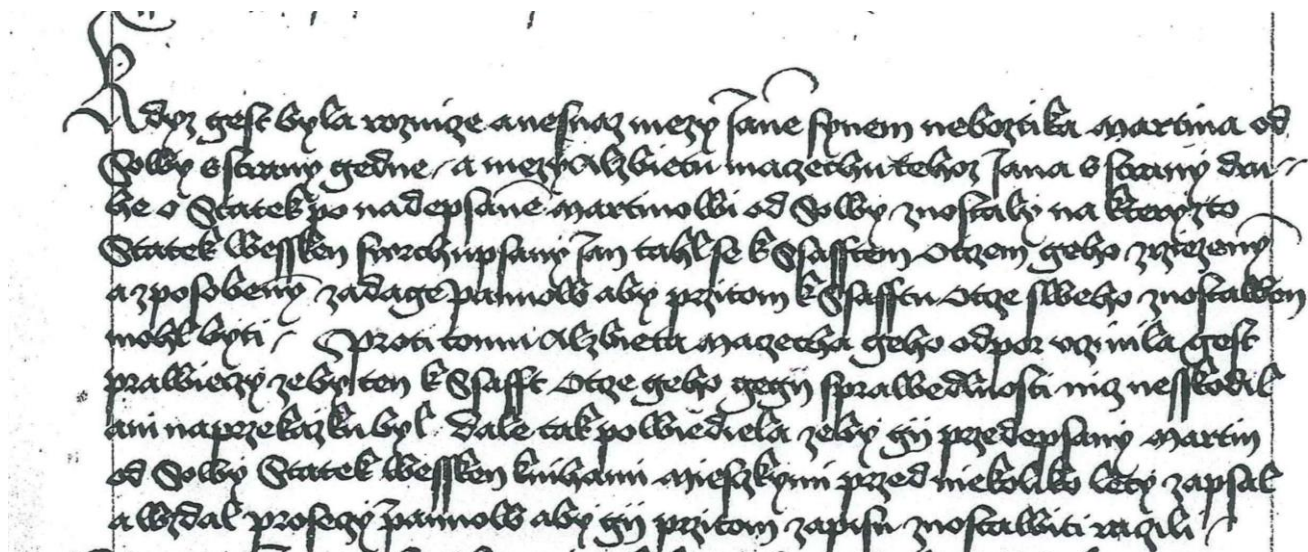
Používaly se především dvě velké skupiny písem. Písma humanistická a novogotická: Od 15. století – do 20. století. Postupně humanistické písmo vytlačuje a nahrazuje to novogotické, byť jde o dlouhý vývoj.

Humanistické písmo: Vědomě napodobuje antické písmo. Jeho vznik souvisí s ideovým klimatem doby, které vyústilo v renesanci. Ideálem je návrat k antice. Jako vzor pro humanistické písmo byla vzata Karolina, která byla omylem považována za antické písmo. Humanistická minuskula se nazývala antikva, šlo o knižní písmo podobné karolínské minuskule, menší, drobné. Později se z ní vyvinulo písmo tištěné, v 16. století ovšem zaniká.

Novogotické písmo: vychází a navazuje na písmo gotické. Jedná se o psané i tištěné písmo, patrný také vliv bastardy. Novogotická kurzíva, nejprve ve své české variantě, která posléze splynula s německou, nazývanou kurent, byla dominujícím písmem v našem prostoru od 16. století do 19. století, v německých textech až dokonce do roku 1941, kdy bylo nařízeno používání latinského písma.

Základní ukázky

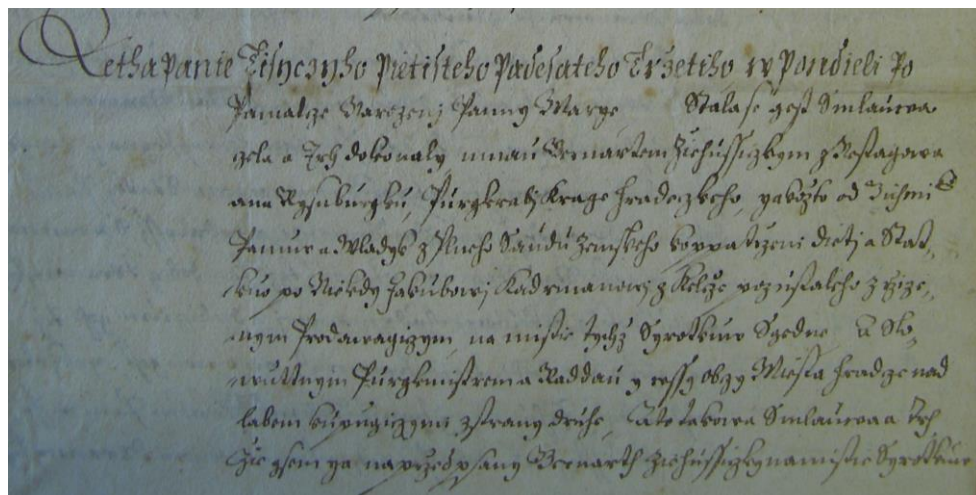
1. Bastarda

Přepis

1. Když gest byla roznicze a nesnaz mezy Jane[m] synem nebožtíka Martina od
2. Sowy s strany gedne a mezy Alzbietu maczech tehoz Jana s strany dru-
3. he o Statek po nadeypsane[m] Martinowi od Sowy zuostaly na kterýžto
4. Statek Wessken swrchupsany Jan tahl se kSsafttem Otczem gehgo zrziezemy[m]
5. a zposobeny[m] zadage Panuow aby przitom kSsafttu Otcze sweho zuostawen
6. mohl byti. Proti tomu Alzbieta maczecha gehgo odpor vczynila gest
7. prawieczy ze by ten kSsaftt Otcze gehgo gegij sprawedlnosti nicz neskodil
8. ani naprzekazku byl. dále tak powiediela zeby gij przedepsany Martin
9. od Sowy Statek Wessken knihami Miesczkymi przed niekoľiko lety zapsal
10. a Wzdal prosey Panuow aby gij przitom zapisu zuostawiti raczili.

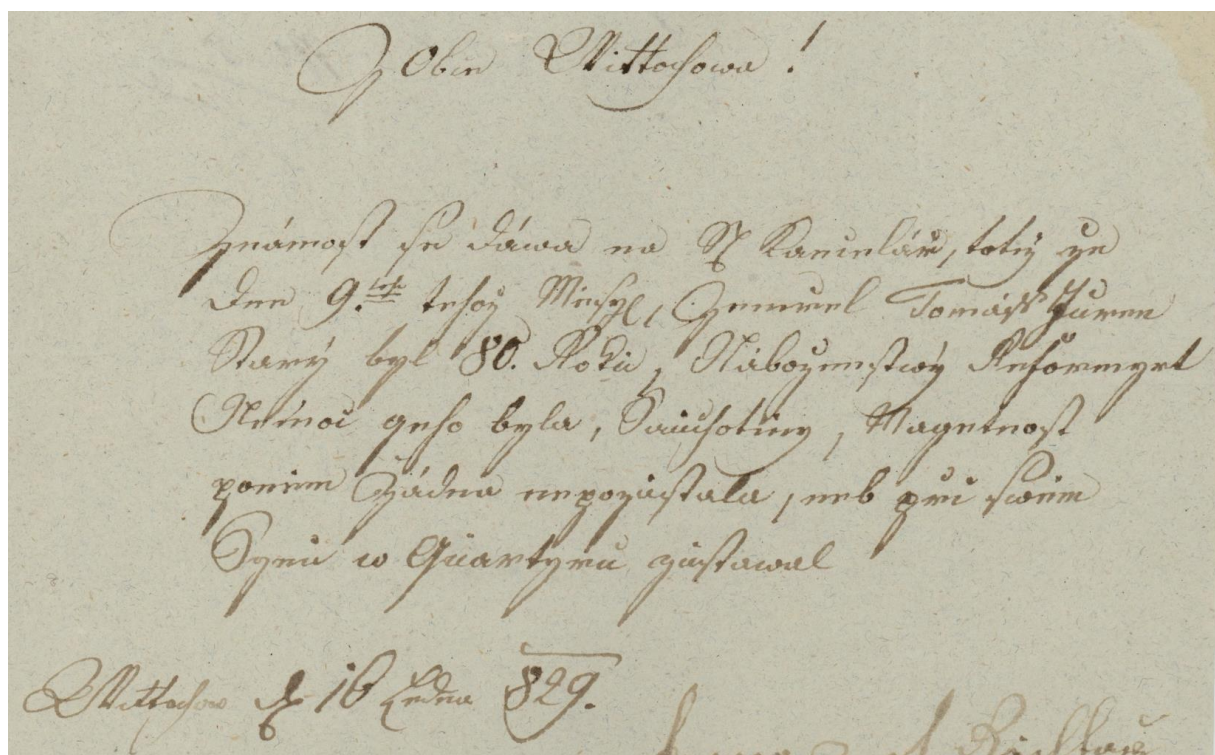
2. Česká novogotická kurzíva

Přepis

1. Letha Panie Tisyczyho Petisteho Padesateho Tržetiho w Pondieli Po
2. Pamatcze Narozenij Panny Marye. Stala se gest Smlauwa
3. Czela a Trh dokonaly mnau Bernartem Žiehussiczky z Nestagowa
4. ana Rysnburku Purkrabj Krage hradeckeho yakožto od Gich mi[losti]
5. Panuw a Wladzk y Plneho Saudu zemského koppatrženi dieti a Stat-
6. kuw po Niekdy Jakubowi Kadrmanowi z Kelče pozůstalého zržize-
7. nym Prodawagiczym na mistie tychž Syrotkuw s gedne a Slo-
8. wuttnym Purgkmistrem a Raddau y wssy obczy Miesta hradcze nad
9. labem kupugiczymi zstrany druhe A to takowa Smlauwa a Trh
10. žie gsem ya napředpsany Bernarth Ziehussiczky namistie Syrotkuw

3. Německá novogotická kurzíva

Přepis

1. Z Obce Wittochowa!
2. Známost se dáwa na St[átni] Kancel85, totiž že
3. dne 9teho téhož Měsy[ce] Zemřel Tomáš Juren
4. Starý byl 80 Roku, Náboženství Reformyrt
5. Nemoc geho byla Sauchotiny, Magetnost
6. poněm Žádna nepozustala, neb při svém
7. Synu w Quartyru zustawal.
8. Wittochow d[ne] 10 Ledna [1]829.

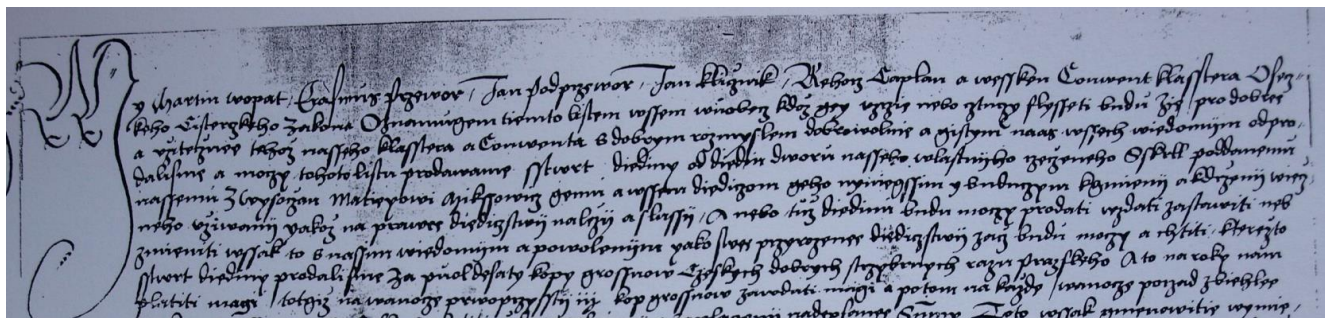
DÍLČÍ ÚKOLY

1. *Seznamte se důkladně se základními pojmy.*
2. *Prohlédněte si ukázky a přepisy k nim. Co Vás nejvíce překvapí? Zdůvodněte.*
3. *Jak se vyvíjely psací látky v historii? Z jakých materiálů se vyráběl papír?*
4. *Kam byste v typologii písem zařadili naše písmo (tj. písmo, kterým jsme se učili psát v první třídě ZŠ)?*
5. *Zkuste přečíst následující ukázky:*

Text č. 1

Text č. 2

DOPLŇUJÍCÍ LITERATURA

Alexander HÚŠČAVA, *Dejiny a vývoj nášho písma*, Bratislava 1951.

Hana PÁTKOVÁ, *České středověká paleografie*, České Budějovice 2008.

3. – 6. Diplomatie

OBEČNÉ ČÍLE

1. Seznámit studenty s další z velmi důležitých pomocně vědných disciplín – diplomatikou.
2. Představit základní pojmy.

STUDIJNÍ MATERIÁLY

Základní pojmy

falzum – v diplomatické terminologii se jedná o všechno materiál, který se vydává za něco jiného, než ve skutečnosti je

charta recta – typ písemnosti, kdy je šířka větší než délka

charta traversa – typ písemnosti, kdy je délka větší než šířka

koncept – návrh znění čistopisu

notář – osoba zabývající se koncipováním listin v kanceláři

plika – označení pro zesílení spodní části listiny, které vzniklo přeložením pergamentu

regist – výtah z písemnosti podávající základní údaje příslušného textu

příklady diplomatického materiálu:

bula – nejdůležitější typ papežské písemnosti z pozdního středověku, ověřený olovenou pečetí.

dekret – písemnost vydaná jménem panovníka bez jeho osobní účasti

formulářová sbírka – kancelářská pomůcka, obsahující vzorníky jednotlivých typů listin za účelem správné stylizace

kopiář – pomůcka v příjemecké kanceláři, zpravidla kniha evidující obdržené písemnosti

list – písemnost kancelářského původu, podávající prosté sdělení informace bez právního dosahu; v minulosti také označení pro listinu

listina – písemné svědectví o právním jednání, základní typ diplomatického materiálu

missiv (list poselací) – list, obsahující pouhé sdělení bez závazné moci

registra – záznamy kanceláře o vydaných písemnostech, zpravidla v knižní formě

úřední knihy – souborný název pro knihy vedené v úřadech nebo kancelářích

Složení listiny

Protokol – úvodní část listiny nezávisí na právním obsahu, je stylizován individuálně vždy podle zvyklostí vydavatele

invokace – úvodní vzývání jména božího

intitulace – obsahuje jméno a titul vydavatele listiny

inskripce – obsahuje jméno a hodnost příjemce listiny

Text – jádro listiny, obsahuje vlastní sdělení

arenga – úvodní slovo, obsahující vyjádření obecného důvodu k právnímu konání

promulgace – vyjádření úmyslu uvést obsah listiny ve všeobecnou známost

narace – uvádí konkrétní důvody vzniku listiny a události související s jejím vystavením

dispozice – vlastní **právní** jádro listiny, nejdůležitější formule

sankce – odvetná formule: pozitivní (benedikce) je příslib odměny, negativní (kominace) je hrozba trestem v případě nedodržení

koroborace – oznámení o způsobu ověření listiny

Eschatokol – závěrečná část listiny

subskripce – podpisy nebo vyjmenování svědků

datace – časový, případně místní údaj o vydání listiny

aprekace – závěrečná modlitba

Soupis nejznámějších českých edic diplomatického materiálu

1) Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae – CDB

Friedrich, G.: CDB I. (805 – 1197), Praha 1904.

Friedrich, G.: CDB II. (1198 -1230), Praha 1912.

Friedrich, G.: CDB III/1 (1230 – 1238), Praha 1942.

Friedrich, G. – Kristen, Zd.: CDB III/2 (1238 – 1240), Praha 1962.

Šebánek, J. – Dušková, S.: CDB IV/1 (1241 – 1253), Praha 1962.

Šebánek, J. – Dušková, S.: CDB IV/2 (1241 – 1253 – rejstříky, písaři, pečeti), Praha 1965.

Šebánek, J. – Dušková, S.: CDB V/1 (1253-1266), Praha 1974.

Šebánek, J. – Dušková, S.: CDB V/2 (1266 – 1278), Praha 1978.

Šebánek, J. – Dušková, S.: CDB V/3 (1253 – 1278 –dodatky, regesta), Praha 1982.

Dušková, S. – Vašků, V.: CDB V/4 (1253 – 1278 – prologomena, rejstříky, písaři), Praha 1983.

Krejčíková, J. – Krmíčková, H. – Sviták, Z.: CDB VI. (1278 – 1283), Praha 2006.

2) Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae - CDM

15 dílů, materiály k dějinám Moravy do roku 1411. Editoři: Antonín Boček, Petr Chlumecký, Josef Chytil, Vincenc Brandl, Bertold Bretholz, Olomouc – Brno 1836 – 1903.

1. Boček, A. (396 – 1199), Olomouc 1836.

2. Boček, A. (1200 – 1240), Olomouc 1839.

3. Boček, A. (1241 – 1267), Olomouc 1841.

4. Boček, A. (1268 – 1293), Olomouc 1845.

5. Chytil, J. (1294 – 1306), Brno 1850. (k vydání připravil A. Boček)

6. Chytil, J. (1307 – 1333), Brno 1854.

7/1. Chytil, J. (134 – 1345), Brno 1858.

7/2. Chytil, J. (1345 – 1347), Brno 1860.

7/3. Chytil, J. (1347 – 1349), Brno 1860.

8. Brandl, V. (1350 – 1355), Brno 1874.

9. Brandl, V. (1356 – 1366), Brno 1875.

10. Brandl, V. (1367 – 12.11.1375), Brno 1878.

11. Brandl, V. (13.11.1375 – 1390), Brno 1885.

12. Brandl, V. (1391 – 1399), Brno 1890.

13. Brandl, V. (1400 -1407), Brno 1897.

14. Bretholz, B. (1408 – 1411), Brno 1903.

15. Bretholz, B. (dodatky), Brno 1903.

→ Šebánek, J.: Moderní padělky v moravském diplomatáři Bočkově (do roku 1306), ČMM 60, 1936.

Šebánek, J. – Dušková, S.: Kritický komentář k Moravskému diplomatáři (jen k sv. 3), Praha 1952.

3) Codex diplomaticus Silesiae - CDS

- vydávali Grünhagen a Wutke, 22 svazků, Breslau – Vratislav, od r. 1859

4) Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae – RBM

začal vydávat K. J. Erben, pak J. Emler, J. Spěváček, B. Mendl, M. Linhartová, pro léta 600 – 1363, vycházelo v letech 1855 – 1963.

5) Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. (1378 – 1419)

vydávali V. Jenšovská, V. Vavřínek, B. Kopiczková, vycházelo v letech 1967 – 1977.

Listina ze 16. století s přivešenými pečetěmi.

DÍLČÍ ÚKOLY

1. *Jaké písemnosti bychom dnes mohli označit za listiny? Jaké hledisko hraje hlavní roli? Zdůvodněte.*
2. *Je nutné v každé listině najít všechny výše zmíněné části?*
3. *Mohli bychom i v dnešních písemnostech najít uvedené formule?*
4. *Zkuste zjistit, zda také v posledních letech byly u nás vydány nějaké edice diplomatického materiálu. Pokud ano, jaké?*
5. *K jakým jiným pomocně-vědným disciplínám má diplomatika blízko a proč? Zdůvodněte.*
6. *Jaká témata bude jednou řešit diplomatika zaměřená na písemnosti 21. století?*

DOPLŇUJÍCÍ LITERATURA

Zdeněk FIALA – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jindřich ŠEBÁNEK, *Česká diplomatika do roku 1848*, Praha 1971.

Sébastien BARRET ed., *Ruling the script in the Middle Ages: formal aspects of written communications (books, charters, and inscriptions)*, Turnhout 2016.

Michael HOCHEDLINGER, *Aktenkunde: Urkunden– und Aktenlehre der Neuzeit*, Wien 2009.

Václav HRUBÝ, *Tři studie k české diplomatice*, vyd. Jindřich Šebánek, Brno 1936.

Václav VOJTÍŠEK, *O vývoji Metody diplomatické a jejích potřebách*, Sborník historický 2, 1954, s. 5–38.

Zdeněk FIALA, *Diplomatika jedna nebo dvě?*, Archivní časopis 10, 1960, s. 1–18.

7. – 9. Chronologie

1. Seznámit studenty s touto disciplínou.
2. Vysvětlit základní pojmy.
3. Ukázat hlavní způsoby datování užívané v minulosti.
4. Procvičit převody dat.

STUDIJNÍ MATERIÁLY

Základní pojmy

cisioján – veršovaný, slabikový kalendář, označující v roce den nepohyblivých svátků významných světců (např. cisioján na Pražském orloji)

epakta – udává stáří měsíce, církevní epakta je pomůckou pro výpočet Velikonoc

gregoriánský kalendář – reforma provedená papežem Řehořem XIII. V českých zemích byla provedena v roce 1584.

idy – datace římského kalendáře, označují v měsících březen, květen, červenec 15. den a u ostatních měsíců 13. den

indikce – číslo, které udává, kolikátý je který rok v patnáctiletém cyklu

kalendy – v dataci římského kalendáře označují první den měsíce

konkurenty – římské číslice I–VII označující, který den v týdnu připadá na 24. březen za účelem určení data Velikonoc

kvatembry (suché dny) – středa, čtvrtek, pátek a sobota po první neděli postní, po Letnicích a po Povýšení sv. kříže a po sv. Lucii

nony – v dataci římského kalendáře označují v měsících březen, květen, červenec a říjen 7. den, v ostatních měsících 5. den

synodický měsíc – označení pro dobu mezi dvěma stejnými fázemi měsíce

vigílie – označení pro předvečer (svátku)

Stanovování jednotlivých ohraničených časových úseků a základní způsoby datování

(k jakémukoliv převodu dat budete potřebovat kvalitně zpracované tabulky s odkazem na kalendáře a rejstřík světců a jejich svátků, doporučuji příručky Marie Bláhové anebo starší příručku Gustava Fridricha).

Východiskem pro základní časové údaje jsou astronomické jevy, tj. pohyb nebo zdánlivý pohyb nebeských těles. Zabývali se jimi již starověcí učenci, byly stanoveny tři základní časové jednotky – den, měsíc a rok.

DEN – doba, během níž se Země 1x otočí kolem své osy

- nejstarší kritérium pro měření času: střídání světla a tmy

MĚSÍC – časový interval, v němž měsíc 1x oběhne kolem Země (střední délka měsíce je 29 dnů, 12 hodin a 44 minut a 3 vteřiny – tj. doba mezi 2ma stejnými měsíčními fázemi).

ROK – údobí, za které Země oběhne kolem Slunce

- výpočty nebyly úplně přesné, kalendář se postupně začal rozcházet se skutečným rokem... Byly nutné reformy kalendáře.

1/ Juliánská

2/ Gregoriánská – vyhlášena papežem Řehořem XIII. dne 24. 2. 1582 bulou INTER GRAVISSIMAS. Po 4. říjnu v tomto roce bylo „vypuštěno“ 10 dní, tj. po 4. říjnu následoval rovnou 15. říjen. Její zavádění nebylo úplně nejjednodušší, problémy i v Českých Zemích, někde se ji podařilo prosadit až na počátku 17. století. (např. Chebsko).

ZAČÁTKY ROKU

- ve středověku nezačínal vždy rok všude a vždy ve stejný den

- rok mohl začínat 1. 1., 1. 3., 25. 3., o Velikonocích, 1. 9. nebo 25. 12.

- někdy se používaly různé začátky roku i v rámci jednoho teritoria!!! (pozor při datování písemností)

1.1. – tento začátek převzalo křesťanství z Juliánského kalendáře, oktáva narození Páně. Aby se čelilo pohanskému původu tohoto svátku, určila církev na tento den svátek obřezání Páně (circumcisio Domini) - užíván asi od 7. století.

- pro svůj pohanský původ nebyl moc oblíben, v kanceláři římských králů a císařů se vyskytoval za Viléma Holandského, Rudolfa Habsburského a Karla IV. V české dvorské kanceláři pak za Přemysla Otakara II., Václava II., od pol. 14. století se vyskytuje častěji, od roku 1366 v kanceláři pražských arcibiskupů, větší obliby nabýval v 15. století, ale teprve v 16. století se ujal všeobecně

- na rozšíření tohoto počátku se podílejí tištěné kalendáře

- v papežské kanceláři se moc nepoužíval, vyskytuje se za Řehoře XV. v roce 1621, od roku 1691 i v bulách

- nejpozději zaveden v Benátkách roku 1797

1. 3. – oblíben v církevních úřadech už v 5. století, mimo církevní kruhy také u Franků a Langobardů, hlavně je spojen s Benátskou republikou, kde se užíval až do jejího pádu roku 1797 (benátsští vyslanci podle něj datovali své písemnosti i v cizině).

25. 3. - svátek zvěstování Panně Marii, počátek je zřejmě v Itálii. K rozšíření tohoto počátku roku přispěl Mariánský kult – používal se hlavně v kláštorech cisterciáků.

- rozlišují se způsoby takového počátku roku

a/ Počet florentský: začátek 25. 3. po našem začátku roku

b/ Počet pisánský: rok začíná 25. 3. před naším začátkem roku

- mezi způsobem a/ a b/ je rozdíl celého roku!

- udržely se po celý středověk, nejdéle v Toskánsku, kde je zrušil až velkovévoda František I. k roku 1750

- rozšířen i ve Francii za prvních Kapetovců a ve Švýcarsku, vlivem Normanů i do Anglie, zde až do pol. 18. století

Velikonoce – tento začátek roku působil značné potíže, protože číslo roku se měnilo na Velký pátek nebo Bílou sobotu, problém v tom, že žádný rok nezačínal pevným datem a žádný rok neměl 365 dní, v některých letech jisté dny chyběly vůbec, v jiných se jisté dny vyskytly 2x

- byl značně rozšířen ve Francii od 12. století, oblíben též v Burgundsku a Nizozemí, rovněž v Kolínské diecézi od počátku 13. století do roku 1310.

1.9. – v Byzanci, používal se ve sféře východního křesťanství od pol. 13. století do roku 1700

- v latinském křesťanství se užíval tam, kde sahal byzantský vliv, tj. hlavně na Sicílii, jižní Itálii, Neapoli, ve městě Bari do poč. 16. století

25. 12. – asi nejoblíbenější počátek roku, den Narození Páně

- ve Francii se používal za Karlovců, v Itálii, v Miláně, v Janově a Padově, za Štaufů i v království obou Sicílii

- velmi oblíben a často používán byl také v papežské kanceláři

- užíval se také v kanceláři římských králů a císařů již od dob Karlovců, rozšířil se po celém Německu mimo trevírské arcidiecéze a biskupství jí podřízených v kolínské arcidiecézi až po roce 1310

- v české královské kanceláři od nejstarších dob až do dob Václava IV. s výjimkou Přemysla Otakara II. a Václava II.

- pražští biskupové a arcibiskupové do roku 1365

- o tom, že se užívá v královské kanceláři, jsou doklady i v 16. st.

DĚLENÍ ROKU

- nejstarší způsob – rozlišení na 2 části, ohraničené zhruba obojí rovnodenností – dělení hlavně na teplou a studenou část

- zima začínala na svátek svatého Václava (28. 9.), svatého Michala (29. 9.), svatého Havla (16. 10.) nebo svatého Martina (11. 11.)

- teplá část začínala buď na svatého Matěje (24. 2.), svatého Řehoře (12. 3.), na Velikonoce nebo na svatého Jiří (23. - 24. 3)

- častější ale bylo dělení na 4 části dle 4 ročních dob (počasí), v běžném životě se však neztotožňovaly termíny přechodu z jedné části do druhé s termíny astronomickými

- už při juliánské reformě stanoveny hranice ročních dob: jaro 25. 3., léto 24. 6., podzim 24. 9., zima 25. 12.
- významné bylo stanovení mezníků i tzv. suchých dnů (*Quator Tempora, Kvatemala*)
 - připadají vždy na středu, pátek a sobotu po 1. postní neděli, po Letnicích, po povýšení svatého Kříže a po svaté Lucii. V neděli po suchých dnech měly své schůzky cechy, o suchých dnech probíhaly kupříkladu i zkoušky na univerzitách
- nejrozšířenější je ovšem dělení roku na 12 měsíců

TÝDEN a JEHO DNY

- nevznikl dělením roku nebo měsíce, je to 7mi denní cyklus, uměle vytvořený, který probíhá neustále bez ohledu na měsíce a roky
- vznikl v orientu
- v židovském prostředí označeny dny čísly, pouze poslední má zvláštní označení Sabbat
- křesťanství zpočátku užívalo způsob židovský, přejali i jméno sabbat, poté ale převzali i antický způsob (pojmenování dnů dle oběžnic). Hlavní den přesunut na další den, který byl označen dies Dominica = den Páně
- latinsky označujeme dny takto dies Dominica (feria prima, ff I.) = neděle
 - feria secunda (ff II.) = pondělí
 - feria tertia (ff III.) = úterý
 - feria quarta (ff IIII.) = středa
 - feria quinta (ff V.) = čtvrtek
 - feria sexta (ff VI.) = pátek
 - Feria septima (ff VII.) = sobota

URČOVÁNÍ DNE V ROCE

- existuje více způsobů
- nejznámější je datování římské a dle křesťanských svátků a samozřejmě datování průběžné

Římské datování

- křesťanství přijalo i římské datování, nejstarší způsob, ale od 11. století se v datování vyskytují chyby, postupně římské datování upadalo v zapomenutí, v diplomatickém materiálu se užívá i v mladší době, ještě ve 13. století naprostá převaha, občas se vedle tohoto způsobu souběžně i datování dle svátků.

- své označení mají jen tři dny v měsíci

KALENDY – označují 1. den v měsíci

NONY – označují 5. den v měsíci (v březnu, květnu, červenci a říjnu 7. den)

IDY - označují 13. den v měsíci (v březnu, květnu, červenci a říjnu pak 15. den)

- všechny ostatní dny se označují vzhledem k těmto dnům, a to tak, že dny mezi a kalendami a nonami, tj. mezi 1. a 5.(7.) v měsíci se vztahují k nonám, dny mezi nonami a idy, tj. mezi 5.(7.) a 13.(15.) dnem v měsíci se vztahují k idům a dny po uplynulých idách, tj. po 13. (15.) dni v měsíci se vztahují ke kalendám, ale následujícího měsíce!!!!.

Dny se určují tak, že se vždy odpočítává každy k tomu kterému konkrétnímu dni s označením.

- datování se není třeba učit nazpaměť či různými způsoby vypočítat (byť výpočet existuje), velice snadno lze datovat pomocí chronologických příruček, ať už příručky Gustava Fridricha (tab. str. 111) či Marie Bláhové.

Datování dle Křesťanských svátků

- určování dní vzhledem k nejbližšímu (vhodnému) křesťanskému svátku
- ve Francii a Německu bylo oblíbené již od 11. století, od 13. století začalo vytlačovat jiné způsoby datování i v dalších zemích, s výjimkou Itálie

Křesťané si přizpůsobili juliánský kalendář svým potřebám tím, že některé dny označili jako sváteční.

Pohyblivé svátky – vzhledem k tomu, že během roku probíhají 7mi denní týdny nemohou svátky spojené s určitým konkrétním dnem v týdnu připadnout vždy na totéž datum, takové svátky označujeme jako pohyblivé

- svátky se začaly v křesťanském kalendáři vyskytovat v patrnější míře od 7. století, od 9. století jejich počet vzrůstal rychleji

- uctívání nejruznějších světců a mučedníků nebylo všude stejné, vedle obecně rozšířených svátků existovaly svátky slavené kupříkladu jen v určitých diecézích.

pohyblivé svátky - církevní rok začíná **Adventem**, a to 1. nedělí adventní, ta může připadnout na jakékoliv datum mezi 27.11. – 3.12., podle toho, na kdy připadne 25.12. Poslední neděle v adventu je totiž ta, která předchází 25.12. Tj. V tomto roce 2017 byla první adventní nedělí neděle 3.12. a poslední adventní neděle připadla na 24.12., tedy na Štědrý den.

Dalším významným pohyblivým svátkem jsou **Velikonoce**, které mohou být v datu mezi 22. 3. - 25. 4. Před Velikonocemi předchází 9 nedělí, zachovává se 40 denní půst,

každá neděle má své zvláštní označení (9. neděle před Velikonocemi se nazývá neděle devítník a může připadnout na 18. 1. - 22. 2., 7. neděle je nedělí Masopustní. Půst začíná ve středu před 6. nedělí před Velikonocemi, nazývanou též Popeleční středa, Popelec, 6. neděle před Velikonocemi je pak 1. nedělí postní. 6. neděle postní, tedy 1. neděle před Velikonocemi se nazývá Dominica Palmarum nebo **květná či pašijová neděle**).

Květnou nedělí začíná svatý (pašijový) týden. Nejvýznamnější jsou poslední 3 dny tohoto svatého týdne, a to **Zelený čtvrtek** – připomínka poslední večeře Páně, **Velký pátek** – památka ukřižování Ježíše Krista, **Bílá sobota** – také svatá sobota, období smutku za mrtvého Krista, ale zároveň také očekávání jeho zmrtvýchvstání. Velikonoce vrcholí velikonoční nedělí neboli **Hodem Božím Velikonočním** – oslavou mrtvých vstání Krista.

Po Velikonocích opět následuje 6. nedělí po velikonocích, 7. neděle po Velikonocích se nazývá neděle letniční neboli **Letnice**.

Klasické pevné svátky – váží se na konkrétní datum, nejznámější jsou 1. 1. svátek obřezání Páně (circum cisio Domini) a 6. 1. – Epifanie neboli Zjevení Páně neboli Tři Králové a další svátky zasvěcené jednotlivým světcům (připomínka jejich narození, mučednické smrti, nanebevstoupení, případně u Panny Marie kupříkladu Zvěstování).

DÍLČÍ ÚKOLY

1. *Jakým způsobem se orientovali lidé v historii v čase?*
2. *Vyhledejte, jaké je znění cisiojánu na Pražském orloji.*
3. *Na který den v roce připadají Velikonoce? Jaké je nejdřívější možné datum?*
4. *Kdy začíná liturgický rok?*
5. *Definujte pojmy pevné a pohyblivé svátky.*
6. *Zkuste převést data v následujících několika příkladech.*

Datujte:

1/ ff II ante festum Assumptio sanctae Mariae Anno Domini 15xx, regnorum nostrorum Bohemorum 6 (Ferdinand I.)

2/ In octava circumcisionis Anno Domini MCDXLV

3/ ff IV post Dominicam Reminiscere AD MDCCLI

4/ in crastino die festi Sancti Jacobi apostoli AD MCDLCCCVII

5/ ff II, in die Inventio Crucis AD xx55

6/ an der Tag des heyligens Johanes im Jahre MCMXL (urči i den v týdnu)

7/ am Montag vor dem Festtag des heyligens Wenzels, MDCCC Jahr von Christi Geburt

8/ v předvečer Letnic Léta Páně MCDXXXI

9/ v ten pátek o zimních suchých dnech Léta MDLIXXX od Narozenie Syna Božieho

10/ vigilie Popelce roku MCM I

DOPLŇUJÍCÍ LITERATURA

Josef KOLLMANN, *Zavedení gregoriánského kalendáře v českých zemích*, In: Sborník archivních prací 24, 1974, s. 3 – 41.

Ivan HLAVÁČEK, *Chronologie a její studium v českých zemích*. Sborník archivních prací 28, 1978, s. 410–423.

Josef EMLER, *Rukověť chronologie křesťanské, zvláště české*, Praha 1876.

Gustav FRIEDRICH, *Rukověť křesťanské chronologie*, Praha 1934.

Adolf ADAM, *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*, Praha 1997.

10. - 12. Sfragistika

OBECNÉ CÍLE

1. Seznámit studenty s touto pomocně vědní disciplínou.
2. Seznámit důkladně se základními pojmy.
3. Zaměřit pozornost na funkci pečeti jako prostředku s velmi silným právním významem i jako mnohovýznamového pramene.

STUDIJNÍ MATERIÁLY

Sfragistika

- zabývá se pečetěmi, jako historickým pramenem, sfragis = řecky pečeť, latinsky sigillum
- úzce propojena s diplomatikou, pečeť byla ve středověku nejčastějším ověřovacím a pověřovacím prostředkem písemností a neporušená pečeť dokládala jejich pravost
- spojena s heraldikou, genealogií, dějinami umění, dějinami správy, také s ikonografií

Pečeť – otisk tvrdého razidla opatřeného vyrytým nebo vyraženým obrazem či nápisem, které jednoznačně charakterizuje svého majitele (fyzická či právnická osoba) ve hmotě, která je schopná tento otisk uchovávat.

- je to otisk pečetě i samotný typář, jehož otištěním pečeť vzniká
- hl. účel je vyjádřit vůli majitele

Funkce pečeti – uzavírací, pověřovací, ověřovací - stvrzovala dohody, ale i další typy písemností

- ve středověku pečeť nerozlučně spojena s písemností, v novověku už hodně vyskytuje vlastnoruční podpis, význam pečeti postupně oslabuje až jen na funkci doprovodnou (ve středověku významá role i díky tomu, že lidé neuměli číst, stejně erby – obrázky identifikovaly majitele)
- od 17. století úpadek pečeti, nahrazují razítka
- rozvoj sfragistiky jako vědní disciplíny od 19. století, bohatý materiál

Vnější znaky pečeti

- *pečetní látka* (hlína, kov, včelí vosk, těsto, papír)
- *tvar* (kulaté nebo oválné: už od středověku, špičaté oválné: duchovní osoby, ženy, vyobrazení stojící postavy, víceboké: až tak od 16. století, štítovité: už od 13. století, k vyobrazení erbu)

- *velikost pečeti* (ve starověku malé – přitištěné, ve středověku už zavěšované nebo přivěšované – zvětšují se, vrchol 13. - 15. století, pak zase zmenšování (jak u koho)
- *pečetní obraz* – pečeti nápisové, obrazové (topografický, věcný, fantastický, hagiografický) a pečeti portrétní (majestátní, pěší, jezdecký, pontifikální), pečetní erbovní
- *pečetní text* (opis, nápis, exergue) – v kombinaci s pečetním obrazem tvoří jedinečnou kombinaci vlastní danému majiteli pečeti
- způsob připevnění pečeti k písemnosti – pečeť přitištěná, zavěšený či přivěšená (přivěšená na externích pergamenových proužcích či šňůrkách, zavěšená na pergamen. proužku, který je součástí listiny)
- *ochranné prostředky* (vosková miska, dřevěné pouzdro, kovové pouzdro, papírový kryt)

Pečeť české královny Kunhuty z doby před její korunovací českou královnou.

Avers i revers mincovní pečeti krále Ladislava Pohrobka, polovina 15. století.

DÍLČÍ ÚKOLY

1. Dnes se již pečeti téměř nepoužívají. Co je nahradilo?
2. Zmínili jsme, že pečeť nese sdělení v mnoha vrstvách. Co vše můžeme z pečeti vyčíst? (Podívejte se na oba uvedené příklady a zkuste se zamyslet)
3. Které disciplíny by mohly být pomocnými vědami sfragistiky?
4. Sfragistika byla donedávna považována za uzavřenou, „mrtvou“ disciplínu. Proč?
5. Jaké osoby a instituce vlastnily ve středověku nejčastěji pečeť?
6. Jaké existují barvy pečetního vosku? Existují nějaká pravidla pro užívání těchto barev?

DOPLŇUJÍCÍ LITERATURA

Jarmila KREJČÍKOVÁ – Tomáš KREJČÍK, *Úvod do české sfragistiky*, Ostrava 1989.

Tomáš KREJČÍK, *Pečeť v kultuře středověku*, Šenov u Ostravy 1998.

Miroslav MILEC, *Šlechtické pečeti*, Brno 2014.

Miroslav GLEJTEK, *Středověká církevní pečeť – pramen křesťanské ikonografie*, Hradec Králové 2013.

Martina BOLOM-KOTARI, *Pečeti hradiských premonstrátů v pozdním středověku a raném novověku*, Červený Kostelec 2015.

František BENEŠ, *Atlas českých pečeti*, Praha 1937.

Karel MARÁZ, *Pečeti českých králů a královen od Přemysla Otakara II. k Janovi Lucemburskému*. In: *Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský – 1310*, Praha 2010.